ժամմունք հոգեւորականներ պատրաստելու Հայ լուսաւորչական Եկեղեցու համար, համաձայն Վեհափառ կաթողիկոսի եւ Սինոդի մտայնացումի ու ցանկութեան[2]:

«Այս բաժանմունքը թերեւս, առանց վնասելու ճեմարանին, պսակուէր ցանկալի յաջողութեամբ, եթէ որ նրա աշակերտների դասընթացքը չենթարկուէր կրճատումների եւ նրանք չդրուէին բացառիկ վիճակում[3]:

Գ. Քանանեանը, շարունակելով իր այս քննադատական խօսքը, ասում է. «Այդ չեղումի հետ միասին դպրոցի ընդհանուր ծրագրից, դպրոցի ուսումնական ծրագիրը ծանրաբեռնւում է նաեւ լրացուցիչ դասախօսութիւններով այն աշակերտների համար, որոնք պիտի պատրաստուէին առեւտրական ասպարէզ մտնելու համար. այս բաժանմունքի աշակերտներն էլ դրուած էին բացառիկ վիճակում: Վերջապէս կազմւում է աշակերտների մի երրորդ խմբակցութիւն, բաղկացած Կովկասեան սաներից, որոնք պիտի հետեւէին առանձին դասընթացքի»:

«Մի խօսքով, — ասում է վերատեսուչ Պրոֆ. Վ. Միլլէրը, հաստատելով Գ. Քանանեանի քննադատական խօսքի ճշմարտութիւնը, — այդ ժամանակաշրջանում ճեմարանը իր մէջ ամփոփում էր միաժամանակ չորս կարգի դպրոցներ՝ Գիմնազիոն, Հոգեւոր դպրոց (սեմինարիա), Առեւտրական բաժին եւ Արեւելեան լեզուների դպրոց: Մատակարարելով ամէն մէկին փոքր չափով գիտելիքներ, ճեմարանը անկարող եղաւ իր հիմնական նպատակն իրագործելու, այն է՝ լինել գիտնական եւ տալ իր աշակերտներին ընդհանուր կրթութիւն[4]»:

Դպրոցական ծրագրի այս խճողումն բնականաբար, չէր կարող երկար ժամանակ տեւել, քանի որ աշակերտութեան ընդհանուր ձգտումը՝ մտնել համալսարան, մնում էր անխախտ. զգացւում էր հրամայական պահանջ կրթական ծրագրի հիմնական բարեփոխման, որն եւ տեղի ունեցաւ յաջորդ Գլխաւոր Կառավարչապետի օրով:

1844 թ. Հոկտեմբեր 12ին, կոմս Բենկենդորֆի մահից յետոյ, այդ պաշտօնը ստանձնեց իշխան Ալէքսէյ Օրլովը:

Բարենորոգման ծրագիրը երկար ժամանակ քննութեան է ենթարկւում կառավարական շրջաններում, երբեմն մասնակցութեամբ Յովհաննէս եւ Խաչատուր Լազարեանների, եւ ի վերջոյ մշակւում է Նոր Կանոնագիր, որ հաստատւում է կայսերական հրամանագրով 1848 թ. Մայիս 10ին եւ ապա անմիջապէս գործադրութեան մէջ դրւում: Այդ օրուանից ճեմարանը մտնում է իր զարգացման երրորդ փուլի մէջ, որ տեւում է մինչեւ 1865 թ.:

[2] Էջմիածնի Սինոդի 1837 թ. փետր. 22ի արձանագրութեան մէջ ասուած է ի միջի այլոց հետեւեալը.
«Էջմիածնի Սինոդը ուրիշ յարմարագոյն եւ Հայ Եկեղեցու օգուտին համապատասխանող միջոց չի տեսնում, որպէս ամենահաստատուն եւ էական միջոց՝ եթէ ոչ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանում հիմնել առանձին բաժանմունք պատրաստելու հոգեւորական դասից երիտասարդներ Հայոց դաւանանքի, որոնք ուսուցչութիւն անէին Հայոց թեմական դպրոցներում եւ ընդունէին հոգեւոր կոչում»:

[3] Այս բաժանմունքի ծրագիրը մշակել էին Կաթողիկոսն ու Սինոդը, իսկ ներքին գործոց նախարարութեան կողմից արուած էին լրացումներ եւ ապա կայսեր 1841 թ. մարտ 4ի հրամանագրով հաստատուել: Այս բաժանմունքը պիտի ունենար 15—20 աշակերտներ, որոնք ազատ էին կացուած սովորելու լատիներէն, իսկ մաթեմաթիկական գիտութիւնները պիտի սովորէին աւելի սահմանափակ ծրագրով, քան ճեմարանի միւս աշակերտները: Նրանք պիտի սովորէին՝ Աստուածաբանութիւն, Աստուածաշունչի մեկնաբանութիւն, Եկեղեցական Պատմութիւն, Պատարագի մեկնաբանութիւն, Բարոյագիտութիւն:
Տե՛ս Գ. Քանանեանի ճառը «50ամեակ»ում էջ 28 եւ Պրոֆ. Զինովեւի «Պատմ. Լ. Ճ.», էջ 48:

[4] Տե՛ս «Լ. Ճ. լեկէոնի 30ամեակը», էջ Գ. եւ Դ. բոլոր ընդգծումները մերն են:

ԳԵՐԶԵԱԼ ՀԵԹՈՒՄ Ա.-Ի ՄԱՀՈՒԱՆ ՏԱՐԻՆ

(28. ՀՈԿՏ. 1270)

Փորձած էի ապացուցանել, թէ Հեթում Ա. վախճանած է 1269, հոկտ. 29 երեքշաբթի[1]: Ու այս ինծի կռուան ունէի Կիլիկիոյ անանուն Պատմիչի վկայութիւնը, որուն համաձայն «ՉԺԸ. ի սոյն ամի յամսեանն հոկտեմբերի որ աւր ԻԹ էր, յ. Գ.շաբթի ի մտանել արեգականն Թագաւորն Հայոց Հեթում փոխեցաւ ի կենցաղոյս եւ յաւելաւ առ հարս իւր առ ստորոտով Բարձրբերդոյ ի գեաւղ որ կոչի Ակներ. եւ բարձեալ տարան զնա ի սուրբ ուխտն Թրազակն. եւ անդ թաղեցին առ դամբարան հայրապետին Գրիգորի որ եւ ի ժամ վախճանին բարիոք խոստովանութեամբ կրաւնաւորեցաւ եւ անուանեցաւ Մակար»:

[1] [illegible], էջ 269—279:

Այս հատուածը աչքի առաջ ունէի օրինակութեամբ մը Վենետիկի Մխիթարեանց քով պահուած ձեռագրէն: Որովհետեւ ՉԺԸ տարւոյն հոկտեմբեր 29ի պատկերը ճշդիւ երեքշաբթի կ'իյնար, հետեւցուցած էի թէ վստահելի է այս վկայութիւնը: Այս տարի պատահմամբ մը ձեռքս ինկաւ նոյն հատուածին երկրորդ օրինակութիւն մը, որուն ընթերցուածը կարեւոր տարբերակներ կը պարունակէր. յառաջ կը բերեմ նաեւ անոր ընթերցուածը. «ՉԺԹ (719) ի սոյն ամի. յամսեանն հոկտեմբերի որ օր ԻԹ էր յ. Գ.շաբթի ի մտանել արեգականն Թագաւորն Հայոց Հեթում փոխեցաւ ի կենցաղոյս եւ յաւելաւ առ հարս իւր առ ստորոտով Բարձրբերդոյ (ա՛յսպէս) ի գեօղն որ կոչի Ակներ, եւ բարձեալ տարան ի սուրբ ուխտն Թրագարկին (ա՛յսպէս) եւ անդ թաղեցին առ դամբարան սուրբ հայրապետին Գրիգորի որ եւ ի ժամ վախճանին բարիոք խոստովանութեամբ կրաւնաւորեցաւ եւ անուանեցաւ Մակար»:

Այս տեղ կարեւոր տարբերակ մ'ունինք, տարին «ՉԺԹ» է, մինչ միւս օրինակն ունէր «ՉԺԸ»: Թէպէտ 1270 տարւոյն հոկտ. 29 չորեքշաբթի է, ուստի ոչ շատ վստահելի ընթերցուած մը, բայց եւ այնպէս ՉԺԹ տարին իր ստուգութեան համար ունի այլուստ վկայութիւններ: Կը հարցնեմ, ուսկի՞ց յառաջացած են այս երկու իրարու անհամաձայն ընթերցուածները. ընդօրինակողներէ՞ն. թէ մէկուն կամ միւսին անուշադրութենէ՞ն, նաեւ հոս ձեռագրին մէջ, ինչպէս այլուր, մէկուն մէջ ՉԺԸ կրկնութիւններ եղած են, եւ միւսին մէջ ՉԺԹ ընթերցուածներով: Այս կէտը պէտք է ստուգել ձեռագրին վերաքննութեամբ:

Ի նպաստ ՉԺԹ տարւոյն եւ օրուան երեքշաբթի ըլլալուն կը վկայէ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը իր մէկ յիշատակարանին մէջ, գտնուած Էջմիածնի Թ. 345 Աստուածաշունչին մէջ, որ վրիպած էր իմ տեսութենէս, երբ աչքի կ'անցնէի զայն 1926ին: Արքեպիսկոպոսը գրած է զայն Ելից գրքի ԺԴ. 31 համարէն ետքը: Բարեբախտաբար գոյց զայն ապա յառաջ բերուած Մ. Բրոսէ կարդացերէն թարգմանութեամբ այսպէս.

„Cette année, qui est de l'ère arménienne 719—1270, Héthoum, le grand roi de tous les chrétiens, est passé vers Dieu, laissant à tous les Arméniens un grand dueil et affiction. Que Dieu place son âme dans son royaume. Amen. Le mois est celui d'octobre, 28; le jour est un mardi“ (M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, 1re livraison, 3me rapport. St. Pétersbourg 1849, p. 27):

Տօմարագիտական հաշուով ուղիղ է «1270, հոկտ. 28 երեքշաբթի»: Կը համարիմ թէ Հ. Ղ. Ալիշան, որ չէ մատնանշած իր գործածած աղբիւրը, Բրոսէի այս յառաջբերութենէն առած է Հեթում Ա.ի մահուան տարին «1270 հոկտ. 28» (Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, Ա., էջ 181, Սիսուան, 154, 555): Չեմ կասկածիր որ Արքեպիսկոպոսը յիշատակագրութիւնս արձանագրած է իր Աստուածաշունչին մէջ այն օրը, երբ լսած է իր արքայ եղբօր մահը, եւ երբ հասած էր ձեռագրին օրինակութիւնը Ելից գրքի ԺԴ. 31 համարը: Նոյն ձեռագրին մէջ միւսանգամ անդրադարձած է իր եղբօր յիշատակին. «Յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս Թագաւորն Հեթում...» (թղ. 144ա):

Յեցած այս վկայութեան վրայ պէտք է ուղղել Կիլիկիոյ անանուն պատմիչին «ՉԺԸ»՝ կարդալով ՉԺԹ. եւ հոկտեմբեր «29» սրբագրելով «28»: Այսպէս նաեւ Արղնիի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Աւետարանին Յիշատակարանը. «ի ՉԺԹ. ... արդ ի յայսմ ամի ի հոկտեմբերի ամսոյ, որ էր ԻԵ (կարդա՛ ԻԸ) հանգեաւ ի Քրիստոս բարեպաշտ արքայն Հեթում» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 381—382) եւ Վենետիկի Թ. 212 ճառընտիրի լուսանցագրութիւնը «Յամի ՉԻ. յայսմ աւուր, որ է Դշի (կարդա՛ Գշի) բարեպաշտ արքայն Հեթում փոխեցաւ առ Քրիստոս»: Հոս տարին «ՉԻ» պէտք է իմանալ այսպէս. գրիչը գրած է յիշատակարանը 1271 տարւոյն հոկտեմբերէն յառաջ, երբ 1270ի հոկտեմբերը Սարկաւագադպիր անշարժ տոմարի հաշուով ընթացիկ տարւոյն մէջ կ'ըմբռնուէր: Իսկ Օշին Թագաւորի Յայսմաւուրքին մէջ Հեթումի յիշատակը նշանակուած է հոկտեմբեր ԻԵին. «Թագաւորն Հայոց Հեթում, Լեւոն Թագաւորին հայրն» (Հայսմաւուրք, Բ., էջ 545):

Գրիգոր Ակներցւոյ (Պատմ. Թաթարաց, էջ 49) եւ Ստեփանոս Օրբէլեանի համաձայն Հեթումի մահը զուգադիպած է Վրաց Դաւիթ թագաւորի մահուան: Կ'ակնարկուի

© National Library of Armenia

Դաւիթ Ե., Գորգի Դ. Լաշայի որդին, որ թագաւորեց 1243—1272, ըստ վրական արքայացանկին։ Այս դէպքին հարկ է թագաւորին մահուան տարին ճշդել՝ 1270 հոկտեմբեր (հմմտ. Brosset, Histoire de la Géorgie, St.-Pétersbourg 1858, էջ 584, ծ. 3., նոյն. Additions et éclaircissements à l'Hist de la Géorgie, անդ, 1851, էջ 465, ծ. 2)։

Կիլիկիոյ անանուն Պատմիչը Հեթում Ա.ի յաջորդին համար կը գրէ.

«ՉԻ. իսկ ի թուին ՉԻ, յամսեանն յունվարի. Զ.ն աւծին թագաւոր Հայոց զԼեւոն որդի թագաւորին Հեթմոյ ի մայրաքաղաքն Տարսոն ի սուրբն Սոփի. եւ յամենայն ազգաց քրիստոնէից անդ հաւաքեալ կային եւ ի տեսանել զարժանի տեսանելոյ ուրախութիւնն որ եւ բազմաց մեծութիւն շնորհեցաւ յաւրն յայն. եւ բազումք ի կապանաց բանտից ազատեցան։ Եւ յետ աւուրց ինչ յորժամ արձակեցաւ ժողովն՝ ինքն նորընծայ թագաւորն գնայր ի Սաւրիա առ ի տեսութիւն զաւառին եւ դարձեալ գայր ի տուն իւր»։

Ի՞նչպէս իմանալու է այս «ՉԻ, 6 յունուար»։ Հայոց շարժական տոմարի համաձայն ՈԽԶ—ՉԿԹ (1197—1320) տարիներուն նաւասարդ 1 կ'իյնար 31—1 յունուարին. իսկ սարկաւագադիր անշարժ տոմարը կ'ենթադրէր աւգոստոս 11ին։ Եթէ այստեղ նկատի առնենք միայն ՉԺԸ—ՉԻ տարիները, կը ստանանք պատկերս համեմատութեամբ յուլեան անշարժ տոմարին (Հ = շարժական, Ս = Սարկաւագադիր անշարժական տոմար).

ՉԺԸ. Հ. 13 յունվ. 1269—1270 յունվ. 12
Ս. 11 աւգ. 1269—1270 աւգ. 10
ՉԺԹ. Հ. 13 յունվ. 1270—1271 յունվ. 12
Ս. 11 աւգ. 1270—1271 աւգ. 10
ՉԻ. Հ. 13 յունվ. 1271—1272 յունվ. 12
Ս. 11 աւգ. 1271—1272 աւգ. 10

Եթէ Լեւոն Բ.ի թագաւոր օծումը տեղի ունեցաւ 1271 յունուար 6ին, Հայկական շարժական տոմարի համաձայն այն կատարուած է ՉԺԹ. տարւոյն վերջերը. այս պարագային հարկ կ'ըլլայ հաստատել թէ «ՉԻ» տարին կը նկատուէր համագօր յուլեան 1271 տարւոյ, յունուարէն–դեկտեմբեր, այլապէս պիտի ըսենք, որ օծումը կատարուած է 1272ին, յունուար 6ին։ Զայս կարելի չէ սակայն հաստատել։ Որովհետեւ Արքայեղբայր Յովհաննէս եպիսկոպոս ՉԺԹ տարւոյ հոկտեմբեր 28 երեքշաբթի գիտէ, որ կը համապատասխանէ ճշդիւ յուլեան 1270 հոկտեմբեր 28ին, ուստի նկատի առնուած է ՉԺԹ = 1270։ Եւ արդէն այն պարագան որ Կիլիկիայի մէջ յուլեան տոմարի ամսանունները կը գործածուէին, կը հարկադրէ ընդունիլ թէ հոն յուլեան տոմարը նախապատուութիւն գտած էր, իբրեւ միակ միջազգային տոմար թէ արեւմտեանց եւ թէ արեւելեայց համար։

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԱԿՆ ԵՒ ԱԿՆՑԻՔ, Նախաձեռնեց եւ հաւաքեց Առաքէլ Բէչեան. Աշխատասիրեց, Դասաւորեց եւ խմբագրեց Մկրտիչ Պարսամեան։ Փարիզ 1952, 8°, էջ ժԵ + 814 + 231։

1943ին, Թ. Ազատեան, Պոլսոյ մէջ կը հրատարակէր գրքոյկ մը. «Ակն եւ Ակնցիք», որուն մէջ կը գծէր ընդարձակ ծրագիր մը, տալու օր մը ամբողջական պատմութիւնը Ակնի եւ Ակնցիներու։ Այսօր մեր առջեւ ունինք նոյն անունով եւ խիկապէս մեծ ծաւալով Պատմութիւնը «Ակն եւ Ակնցիք»ի, միայն՝ տարբեր հեղինակներու կողմէ, որոնք սակայն նոյնպէս Ակնցի են եւ միեւնոյն նպատակը հետապնդած են։

Գրքիս տպագրութիւնը եղած է Ամերիկայի «Ակնայ Հայրենական Միութեան» ծախքով։

Ինչպէս գրքիս ճակատէն կը տեսնուի՝ «Ակն եւ Ակնցիք»ի նախաձեռնողն ու նիւթերու հաւաքողն եղած է Առաքէլ Բէչեան, որ 1942ին արդէն հրատարակած էր, Բուկարեստի մէջ, «Ակն եւ Ակնցին» խորագրով բաւական ստուար աշխատասիրութեան մը Ա. հատորը։ Իրմէ զատ՝ այս գործիս մէջ ուսումնասիրութեան բաժին ունին Հայկ Պէրպէրեան (Ա. եւ Ե. գլուխները), Վահան Գույումճեան (Դ. գլուխը), Խաչիկ Նեսիբեան (Ը. գլուխին Գ. հատուածը) եւ Արամ Անտոնեան (Ժ. գլուխը. Ակնայ Բարբառին Բառարանը), ինչպէս նաեւ Մկրտիչ Պարսամեան, որ գործիս նիւթերու դասաւորողն ու խմբագրողն ըլլալով՝ իր կողմէ ալ պրպտումներ կատարած է։

Ամբողջ գիրքը (1060 էջ) կը բաժնուի տասը գլուխներու, հետեւեալ բովանդակութեամբ. Տեղագրութիւն եւ Պատմութիւն (Ա. գլ.), Գովասանք Ակնայ (Բ. գլ.), Ազգագրական (Գ. գլ.), Ակնայ եւ Շրջակայքի ժող. Բանահիւսութիւնը (Դ. գլ.), Հնախօսութիւն եւ Պատմութիւն (Ե. գլ.), Ամիրաներու Մեծագործութիւնը (Զ. գլ.), Լուսաւոր Դէմքեր Ակնայ Հորիզոնէն (Է. գլ.), Երեք թուականներ 1895, 1896, 1914 (Ը. գլ.), Ակն երէկ եւ այսօր (Թ. գլ.) եւ Յաւելուածներ — Բառարան Ակնայ բարբառին, Ձեռագիրներ եւ Յիշատակագրութիւններ (Ժ. գլ.)։

Բնիկ տեղացիի նկարագրութիւն մըն է, ընդելուզուած հետաքրքրական մանրամասնութիւններով, Տեղագրութիւնը (էջ 6—161), ուր կը զգաս թէ հեղինակը ծանօթ է Ակնի եւ Շրջակայքի յետին անկիւնին — մէնմի ժայռին ու աղբիւրին անգամ։ Տեղագրական այս ծանօթութիւնները կը լրացնեն հայ եւ օտար աշխարհագիրներու, ճամբորդներու եւ տեղացի գրագէտներու մանր նկարագրութիւններն ու տպաւորութիւնները (էջ 173—245)։

Ազգագրական բաժնին մէջ (էջ 249—383) նշանաւոր ու հարսանիքը տեղական բնոյթ կրող ուշագրաւ ինքնատպութիւններ կը բովանդակեն, որոնց մէջ ուրախութիւններու չատ չուտով կը յաջորդեն պանդխտութեան տրտում տխրութիւնները։ Այս մասին մէջ պիտի ուզէինք տեսնել նաեւ տօնական օրերու յատուկ Ակնի ժողովրդական սովորութիւնները Կաղանդի, Բարեկենդանի, Տէրնտասի, Համբարձման վիճակի, ևն։

Վահան Գույումճեան գեղեցկագոյն կարգը ընծայած է հատորիս՝ Ակնայ ժողովրդական բանահիւսութեան, բայց մասնաւորապէս Անտոնեաններու նուիրած խնամոտ ուսումնասիրութեամբը (էջ 387—587)։ Հայ բանահիւսութեան այդ գոհարները ա՜յնքան աւելի թանկագին են այսօր, որքան որ հաւաքողն տոնց փրկութեան համար — 1915ին — ամէն բան զոհած եւ միայն մեծ զոհողութեան գնով է որ փրկած է վերջնական կորուստէ (տե՛ս էջ 390—391)։

Բախտաւոր համարելու է Ակնցիները որ ունեցած են նաեւ ծանիկեանի պէս կանխահոգ ուսումնասէր մը, որ օգտուելով կոմիտաս Վրդ.ի տաղանդէն՝ ժամանակին ձայնագրել տալով մաս մը հայրենի երգերէն (էջ 587—590), անմահացուցած է զանոնք։ Հոս գիտողութիւն մը միայն թոյլ տրուի մեզ. Ակնի եւ Շրջակայից այնքան տեսակ երգերու այս մեծ հաւաքածոյին մէջ աչքի կը զարնէ պակասը «վիճակի երգերու»։ Համբարձման «Վիճակի երգերը» թէեւ նման են պարերգերու եւ յաճախ անոնց մէջ խառնուած կ'ըլլան՝ սակայն պէտք է զանոնք առանձին «սեռ» մը համարել եւ ուրոյն բաժանումով ներկայացնել։ Արդ, Ակն չունէ՞ր «Վիճակի երգ»։ Կը թուի թէ ունէ՛ր։ Գոնէ անկէ քանի մը նմոյշ կայ «Պարերգեր» վերնագրի տակ։ Օրինակ՝ էջ 498 առաջին տունէն զատ՝ բոլո՛րը (էջ 498 «Վիճակ ձգեմ, բոթ ու գայ»՝ պէտք է ըլլայ՝ «Վիճակ ձգեմ, բոթ կու գայ») եւ էջ 499, 2 տուն։

Գրքիս ամէնէն հետաքրքրական բաժինը՝ Ե. գլուխն է (էջ 593—626), ուր քննական բովէ մը կ'անցուին հնախօսական օտար եւ հայ աղբիւրներ, ստուգելու համար թէ արդեօք Ակն՝ սովորաբար ընդունուած թուականէն — ԺԱ. դար — առաջ գոյութիւն ունեցա՞ծ է։ Բիւզանդական շրջանէն (Ժ. դար) ժողովրդական դիւցազնավէպի մը ձեռագրական տարբերակին մէջ է որ միայն երեւան կու գայ Akina = Ակինա — Ակին ձեւ մը՝ իբրեւ հնագոյն ձեւ Ակնի (էջ 615)։ Դժբախտաբար, սակայն, տեղիքիս աղբիւրին անհաստատ եւ անապահով պարագան՝ համոզելու ո՛րեւէ կռուան չի կրնար ներկայացնել։

Աւելի կարեւոր է հետազօտութեանց այն արդիւնքը, որ ցոյց կու տայ թէ Ակնի շրջակայքի, յատկապէս Վանք–Գիւղի շրջապատին մէջ կը գտնուի բերդի մը աւերակը, ժողովուրդէն կոչուած «Կոյսին բերդը» (Գրգ Գալուստեան), ո...ուն հնութիւնը կրնայ բարձրանալ մինչեւ Դ. կամ Ե. դար (էջ 598)։ Այս ուսումնասի...ութեանց եզրակացութիւնը կ'ըլլայ, հետեւաբար, սա. «Ակն քաղաքին մէջ հնութեանց չգոյութիւնը թոյլ կու տայ ենթադրել թէ քաղաքին ներկայ վայրը աւելի ուշ բնակուած է քան Վանք գիւղին վայրը» (էջ 610)։

Պատմական եւ հնախօսական այս բաժնի մէջ հայկական աղբիւրներու մասը (էջ 619—626) տկար եղած է. ըսել կ'ուզենք պէտք եղածին չափ օգտագործուած չեն հայկական աղբիւրները, որոնք գուցէ շատ աւելի մատչելի էին հեղինակին, ինչպէս կը տեսնուի գրքիս մէջ յիշուած (էջ 127—186) Յիշատակարաններէն։ Ըստ մեզ մեծ արժէք ունին, Հայ Պատմագիրներէն զատ, Հայ Ձեռագրական Յիշատակարաններու ընձեռած ժամա-

© National Library of Armenia